

שורש, משקל ומבני הברות: שמות איברי הגוף בהיבטים מורפולוגיים

1. מבוא

בדיונים בתורת הצורות של העברית מודגשת הגזירה המסורגת כדרך המלך ליצירת מילים כשילוב שורש ותבנית. עם זאת קיימות גם דרכים אחרות לכניית מילים – בדרך קווית משילוב בסיס עם מוספיות, בהלחמים, בהרכבי שמות ועוד.¹ מטרת המחקר הזה לנסח עקרונות ברורים לזיהוי שורש ומשקל, לדון בקשר בין השורשים והמשקלים ובין מבני הברות ולהוכיח שהקביעה שמילה היא עברית נעוצה במבנה ההברה, ולא דווקא בדרך תצורתה המסורגת. והרי לא תמיד אפשר לקבוע בוודאות שמשקל אכן מתלווה לשורש קיים או לזהות את השורש. לצורך ההוכחה נבחרו שמות איברי הגוף בעברית.

שמות איברי הגוף חשובים מאוד בהתפתחות השפה כי רבים מהם הם מן המילים הראשונות הנרכשות בגיל הילדות, שכיחותם בלשון גבוהה, יש להם משמעויות רבות, ונוצרו מהם הרבה מאוד צירופים.² תחילה ייקבעו העקרונות לזיהוי שורש ומשקל בעברית, ולאחריהם יידונו תכונות שמות איברי הגוף, מקורותיהם, דרכי גזירתם וקשרי השורש והמשקל בהם.

2. זיהוי שורש ומשקל

אלו הנחות היסוד שלי להגדרת השורש: (א) על השורש להיות קשור למשקל מסוים; (ב) צריכה להיות לו משפחה, כלומר מילים אחרות הגזורות מאותו שורש במשקלים אחרים; (ג) למשפחה יש יחסי קרבת משמעות.

הנחות יסוד דומות מגדירות את המשקל: (א) המשקל מחייב קשר אל שורש הנושא משמעות כלשהי; (ב) המשקל מחייב קשר אל מילים אחרות הבנויות באותה תבנית; (ג) המשקל מחייב קשר אל מילים אחרות הנגזרות מאותו שורש.³ אם מתקיימים

1. ניר, תשנ"ג; שורצולד, תשס"ב, יחידות 3-4; אורנן, תשס"ג; רביד, 2020.

2. שורצולד, תשע"ט.

3. המשקל עצמו אינו מחייב משמעות אף על פי שלעיתים למשקל יש מאפיין משמעות אחד או כמה משמעויות, ולעיתים המשקל כולל מילים שאינן נושאות אותן משמעויות.

שלושת התנאים או לפחות שניים מהם – קישור לשורש, משפחת מילים מאותו שורש ומילים אחרות באותו משקל – רק אז אפשר לבסס את הגזירה המסורגת.⁴ גזירה קווית אינה מעידה על קיום קשרי משפחה. רק קשרי שורשים ומשקלים מעידים על קשרי משפחה.

לכן מילים כמו שֶׁמֶן וְשֶׁמוֹנָה אינן קשורות זו בזו, אף כי לכאורה לשתיהן אותם שלושה יסודות עיצוריים – ש, מ, נ. המילה שֶׁמֶן בנויה במשקל ידוע, משקל המלעיליים (או הסגוליים), דוגמת קֶסֶם, דָּגֶם, קֶרֶן, והיא קשורה לשורש בעל משמעות שיש לו גם משפחה: שֶׁמֶן, הַשְּׁמִין, מְשָׁמֵן, הַשְּׁמוֹנָה, שֶׁמֶנֶת ועוד. מילות המשפחה בנויות כולן במשקלים קיימים (קֶטֶל, הַקְטִיל, מְקַטֵּל, הַקְטִלָה, קֶטֶלֶת) שבהם נוצרו עוד הרבה מילים. לעומתה המילה שֶׁמוֹנָה בנויה בתבנית ייחודית, כשאר שמות המספרים, שלכל אחד מהם תבנית אחרת. אין עוד מילים הבנויות בתבנית הזאת. שֶׁמוֹנָה אומנם קשורה אל המילים שֶׁמוֹנָה וְשֶׁמוֹנִים, אבל הן נושאות אותה משמעות בדיוק, הן נגזרות בגזירה קווית, ואין קשר למשמעויות שקשורות במילה שֶׁמֶן. גם אלמלא ידענו שהגזרון (האטימולוגיה) של שתי המילים שֶׁמֶן וְשֶׁמוֹנָה שונה כי האחת מקבילה בערבית ל-سمن (*smn) והשנייה ל-تَمَان (*tmān), יכולנו להיות בטוחים שמדובר בשורשים שונים לחלוטין. למילה כמו שֶׁמוֹנָה אני קוראת "מילה כהווייתה", מילה גולמית, ואינני משייכת אותה לשורש.⁵ מה שנגזר ממנה מאוחר יותר נובע מהפקה של שורש במשקל הייחודי של השמות הסודרים – רְבִיעִי, חֲמִישִׁי, שְׁבִיעִי, שְׁמִינִי, תְּשִׁיעִי, עֶשְׂרִי – במשקל קְטִילִי, כמשקל מילים כמו חֲרִישִׁי, פְּלִילִי. שם המספר שְׁמוֹנִים נוצר בסיומת הרגילה של נטיית הרבים.

3. שמות איברי הגוף

כאמור במבוא, רבים משמות איברי הגוף הם מן המילים הראשוניות שנחשפים אליהן כבר בגיל הילדות. אחדות מן המילים האלה נושאות משמעויות רבות, והן מרובות צירופים. לפי מילון רב-מילים למילה ראש, לדוגמה, יש 10 משמעויות (איבר בגוף, החלק העליון, מנהיג בארגון ועוד) ו-186 צירופים (אבל חפוי ראש, בראש דאגותיו, דמו בראשו, עמד בראש ועוד); למילה יָד יש 9 משמעויות (איבר, כף יד, המצביע בקריאה בתורה ועוד) ו-231 צירופים (אוזלת יד, כלאחר יד, בידי שמים, יד לפה ועוד); ולמילה עֵין 9 משמעויות (איבר ראייה, התקן במכשיר אופטי, ניצן בתפוח אדמה ועוד) ו-244 צירופים (אורו עיניו, ככיליון עיניים, בשבע עיניים, בעין יפה ועוד).⁶

4. שורצולד, תשע"ט.

5. וכך נוקט גם גושן-גוטשטיין, 1964; שורצולד, תשס"ב, יחידות 3-4. על מילים כהווייתן ראו

שורצולד, תשס"ב, יחידה 4, עמ' 12-14.

6. ניימי ועמיתים, 2013.

בכדיקה מוקדמת של מדגם שמות נפוצים של איברי גוף נמצא שרובם מן המקורות, בעיקר מלשון המקרא, ומעטים יחסית השמות שהתחדשו מאז ימי הביניים.⁷ עוד נמצא שרבים מהם חד-הברתיים, דו-עיצוריים (לדוגמה: פֶּה, אָף, שָׁפָה) או תלת-עיצוריים ללא שורש ומשקל (לדוגמה: טָחול, זָרַת, גָּרוֹן), ומעטים הם השמות גזורי שורש ומשקל (לדוגמה: עֶקֶב, אֶזֶן, עֶרְף, רֶגֶל). במחקר כאן נאספו 110 שמות של איברי גוף מוכרים שלפי שיפוטי נשמעים עבריים.⁸ לא נבחרו שמות איברים מורכבים כגון בֵּית שָׁחִי, אֲבֵי הַעוֹרָקִים או אֲרֶבֶת עֵין, ואף לא שמות שאינם ידועים כל כך, כגון אֶדָר או צָדָר ('קרום דק, חֶלֶק ושקוף העוטף את שתי הריאות ומרפד את דופנות בית החזה'), מִרְחֶשֶׁת ('השקע של מפרק הירך, המונח המדעי 'acetabulum'), אֲרֶכָּבָה ('ברך'); לשון חכמים), חֶלְחֶלֶת ('הקטע האחרון של המעי הגס המסתיים בפי הטבעת') או שוֹקֵית ('אחת מעצמות השוק, פיבולה'). לא נבחרו גם שמות איברים חדשים שהם שאולים בבירור, כגון פּוֹלֵיפ ('גידול דמוי תפיחה הצמוד לקרום ירירי כגון חלל האף, הגרון וחלל הבטן'; מיוונית), או וְגִינָה ('נרתיק'; מלטינית).⁹

להלן יתוארו מקורם ודרכי תצורתם של אותם 110 שמות, ויבדקו קשריהם אל מילים אחרות בלשון, לדוגמה: קשרי עֵין לעיון, קשרי רֶגֶל לרגול ועוד.¹⁰ נראה שהקשרים הסמנטיים בין השמות האלה לפעלים הם ברוב המקרים תולדה של יצירת פעלים מן השמות, ואין הם בהכרח עדות ליחסי שורש ומשקל בשמות עצמם. רבים מן השמות בנויים במבני הברות המאפיינים גם מילים הבנויות משורש ומשקל, אבל אין הם מתאימים להגדרות שורש ומשקל שהובאו לעיל, ומכאן הטעות בזיהוי דרך תצורתם.

4. המקור ההיסטורי של שמות איברי הגוף

קביעת המקור ההיסטורי של מילים קשה היא, כפי שהראה צרפתי.¹¹ מילה מרוכב מסוים של הלשון המשמשת במשמעות שונה מן המקור, יש לשייכה לתקופת לשון אחרת כמילה חדשה. אפשר ששורש של מילה היה קיים בתקופת לשון מסוימת, אבל המילים הנגזרות מאותו שורש באותה משמעות הן מתקופה אחרת, ולהפך – ממילה נתונה בתקופת לשון מסוימת נגזר שורש, ובתקופת לשון מאוחרת יותר נוצרו פעלים ושמות מאותו שורש. איך ייקבע אפוא מקורם של פעלים ושמות כאלה?¹²

7. במקורות מדובר על רמ"ח (248) איברים ושס"ה (365) גידים, אבל באיברים שם הכוונה לסוגי עצמות בעיקר. ראו משנה, אהלות א, ח; קצנלסון, תרפ"ח; בר-אילן, תשנ"ט.
8. רשימה מלאה של שמות איברי הגוף שנבחרו במחקר הזה מופיעה בנספח.
9. זרותן של המילים האלה ניכרת בגלל עיצוריהן והטעמתן; ראו שורצולד, 1998.
10. ספרם המעניין של פרוינד ואלרואי (תשע"ח) עוסק גם הוא בשמות של איברי גוף ובמקורותיהם הגיורוניים לצד שמות מתחום הרפואה כגון מחלות, פגעי גוף, תסמינים ועוד, שאינם שייכים לשמות איברי הגוף.
11. צרפתי, תשנ"א.
12. לדוגמה, השורש חט"ם מצוי במקרא כפועל חָטַם ('למען שמי אאריך אפי ותהלתי אֶחָטֵם לך לבלתי הכריתך' [יש"ח 9]), והוא קשור ככל הנראה למילה חָטַם בלשון חכמים.

במחקר זה נקטתי את העיקרון הזה: אם תבנית השם קיימת בתקופת לשון אחת, ומשמעות קרובה לה נוצקה בתקופת לשון מאוחרת יותר באותה תבנית – מקור המילה נחשב הראשון. אם אין שום קשר בין המשמעויות או אם המילים הומונימיות – תיחשב כל מילה למילה עצמאית בתקופתה.

מתוך 110 שמות איברי הגוף שנבחנו 62 מקורם במקרא ומשמעותם במקרא כמשמעותם היום, לדוגמה: אגרוף, אמה (‘חלק היד מן המרפק עד שורש כף היד’),¹³ אצבע, גולגולת, יד, מעי, עפעף, פנים, קיבה, שד. עוד שישה שמות נמצאים במקרא, אבל משמעותם שונה בלשון ימינו, והיא נובעת מהרחבת המשמעות המקורית או מצמצומה:¹⁴

אָגֶן – במקרא: ‘כלי קיבול לנוזלים’; בלשון ימינו: ‘קיצור של אגן הירכיים’.
גִּמְזָן – במקרא: ‘חור באדמה’; בלשון ימינו: ‘החלק הפנימי של המרפק או של הברך בגוף האדם’.

זָרֶת – במקרא: ‘מידת אורך השווה למרחק שבין קצה האצבע הקטנה לקצה האגודל כשהאצבעות פרוסות’; בלשון ימינו: ‘שם האצבע הקטנה בכל יד’.

טָבוּר – במקרא: ‘מרכז בהקשר של מרכז הארץ’; בלשון ימינו: ‘המקום השקוע במרכז עור הבטן והנראה ככפתור’.

מָחַ – במקרא: ‘לֶחַ עֲצֻמוֹת’ (‘וימַח עֲצֻמוֹתָיו’ | איוב כא 24); בלשון ימינו: ‘החומר שבגולגולת המכיל חומר אפור-לבן הממלא את חלל הגולגולת ואת חלל עמוד השרדה, ואחראי למערכת העצבים והחושים’.

שֶׁבֶלֶל – במקרא: אולי ‘חילזון’; בלשון ימינו: ‘תעלה לוליינית באוזן הפנימית, ובה איברי השמיעה העיקריים’.

רק 22 שמות של איברים נוספו לעברית מלשון חכמים, לדוגמה: אגודל, אמה (‘שם האצבע האמצעית ביד’),¹⁵ וריד,¹⁶ ושט, חוטם, טחול, ריאה, שלד. עליהם אפשר להוסיף את המילים המקראיות שמשמעותן החדשה נוצרה בלשון חכמים: הטבור והמוח. את המילה פָּרַק כללתי בלשון חכמים כי אומנם היא קיימת במקרא (עובדיה יד; נחום ג 1), אבל משמעותה שם אינה ברורה, והיא ברורה בלשון חכמים.

13. המילה אָמָה במקרא מכוונת בדרך כלל למידת האורך על פי חלק היד שבין המרפק לשורש כף היד, אבל בדוגמה “תשע אמות ארכה וארבע אמות רחבה פְּאֶמֶת אִישׁ” (דב’ ג 11) הכוונה אכן לחלק היד.

14. המשמעויות לוקטו ועוכרו מן המילונים האלה: קרדי, תשס”ו; אבן-שושן, 2003; רב-מילים; מילון ספיר.

15. אָמָה כשם האצבע נקבעה בלשון חכמים, ולפי כל המילונים אלו שני ערכים הומונימיים שונים, לא פוליסמיים. עיינו: “מפני מה אצבעותיו של אדם דומות ליתדות? מאי טעמא? אילימא משום דמחלקן, כל חרא וחרא למילתיה עבידא, דאמר מר: זו זרת, זו קמיצה, זו אמה, זו אצבע, זה גודל!” (בבלי, כתובות ה ע”ב).

16. המילה מופיעה כבר במשנה (חולין ב, א) במשמעות ‘צינורות מעבר לדם’, ולא דווקא כמוליכי הדם ללב.

בדומה למילים המקראיות שמשמעותן השתנתה, ארבע מילים אומנם מצויות בלשון חכמים, אבל משמעותן בימינו השתנתה: קָרְקָבַן משויכת ללשון חכמים במשמעות 'קִיבַת השרירים בעופות הטוחנת את המזון', אבל כללתי אותה בשמות איברי הגוף כי היא שכיחה בלשון ימינו לציון הטבור. כמוה המילה נִרְתִּיק – בלשון חכמים היא מציינת תיק מיוחד לַחֲפִץ מסוים, אבל בימינו פירושה 'מבוא הרחם'. פְּטָמָה 'פיטם, הבליטה בפרי' בלשון חכמים הפכה בימי הביניים ל'בליטה בקצה השד שחלב יוצא ממנה', וזה גם שימושה בלשון ימינו. אַפְרָכְסַת – בלשון חכמים 'פלי רחב בצד אחד וצר בצדו השני, פֵּעִין מִשְׁפַּךְ שדרוכו מעבירים גִּרְגָרִים ונוזלים', אבל בעקבות הניב "עשה אוזון כאפרכסת" התקבלה בלשון ימינו המשמעות 'החלק החיצוני של האוזן הבולט מן הראש'.

רק ארבעה שמות איברים נוצרו בימי הביניים: לְבָלַב¹⁷, עוֹרָק, עֶצֶב, וקִנְיַת, ו-11 בעברית החדשה, לדוגמה: ישבן, מפרק, סרעפת,¹⁸ ענבל, רשתית, תוספתן. כמוכן עליהם אפשר להוסיף את השמות שמקורם בתקופות הקלאסיות ומשמעותם הורחבה בלשון ימינו.

מרבית שמות איברי הגוף מקורם בעברית הקלאסית, רובם מלשון המקרא, אבל מספר לא מבוטל של מילים נטבעו גם בלשון חכמים. כאמור לעיל, מכיוון ששמות האיברים הם מן המילים השכיחות בלשון ששימושיהן תדירים הן בהתייחסות לגוף האדם, הן במשמעויות הרבות שנספחו אליהן והן בצירופים הרבים שנוצרו מהם, הם מתועדים כבר ברובדי העברית הקדומים וממשיכים לשמש גם בלשון ימינו. החידושים בתחום זה מעטים.

מתוך 110 המילים שנבחנו ל-60 יש מקבילות בלשונות השמיות השונות, משמע הן שייכות למאגר השמי העתיק. מעטות מאוד המילים שמקורן זר, לדוגמה: לְבָלַב וְעֶצֶב נוצרו בימי הביניים בהשראת הערבית, המילים סִמְפּוֹנוֹת וְאַפְרָכְסַת הגיעו אל לשון חכמים מן היוונית בתיווך הארמית, וככל הנראה גם המילה נִרְתִּיק. גם את השמות סְנָטֵר וְעִנְבָּל יש המשייכים למקור יווני, ויש שמות רבים שמקורם האטימולוגי עלום.

5. מבנה שמות איברי הגוף ודרכי תצורתם

הנחות היסוד שהצבתי לעיל בדבר המשקלים והשורשים מאפשרות מיון חדש לשמות איברי הגוף, שכן רבות מן המילים אינן מתמינות לתבניות שורש ומשקל בהיותן מילים גולמיות, מילים כהווייתן בהגדרתי. מלכתחילה מילים שאולות נכללות בקטגוריות של המילים שנשאלו כהווייתן (הדיון על כך להלן). גם שמות רבים שמקורם עלום אינם משתלבים במערכת השורש והמשקל.

17. ראו את רשימתו של אילון גלעד, "לְבָלַב", מוסף הארץ, 6.7.2019, עמ' 52.

18. אומנם מן סְרַעְפָּה המקראי, אבל גם התצורה וגם המשמעות – חדשות.

הרי המיון:

א. מילים חד-הברתיות או מילים שיש בהן שני עיצורים בלבד (שלפעמים הן כתובות בשלוש אותיות) עשויות להיחשב כמילים כהווייתן, כמילים גולמיות. ואלו הן: אישון,¹⁹ אמה1 ('חלק מהיד'), אמה2 ('האצבע האמצעית'), אף, גב, גבה, גו, גוף, חזה, חף, יד, כף, לב, לבלב,²⁰ לחי, לוע, מוח, מעי, עפעף, פה, פיץ, קיבה, קודקוד, ריאה, ריס, רקה, שד, שוק, שחי, שן, שפה. סך הכול 31 מילים.

המילים הללו קמאיות, וכל מילה בנויה אחרת. לרובן אין משפחות מילים, וממעט מהן נוצרו אחר כך פעלים שהשלימו אותן לשורשים תלת-עיצוריים. למשל מן יד יצרו את לידות, ומן גב – את לגבות.

ב. מילים תלת-עיצוריות יתומות. אחדות מהן בנויות כמילים בתבנית עברית סדירה הדומה למשקל. לכאורה יש בהן שורש אבל אין לו משפחה או קשר למשמעות, לכן גם הן מילים כהווייתן. ואלו הן: אגן, אצבע,²¹ אָשָׁף, בוהן, בטן, גבחת, גומץ, גרון, וריד, ושט, זרוע, זרת, חוטם, הניכיים,²² טבור, טחול, ירך, פליה, כרס, כתף, לסת, מצח, מותן, עורק, עצב, עצם, עורלה, פדחת, פטמה, פרק, צדע, צוואר, צלע, ציפורן, קרנית, רחם, שדרה, שחלה, שכם, שכמה, שלד, שקדים, שריר, תנוך. סך הכול 44 שמות.

עיון ברשימות השורשים במילון ההווה ובמילון אבן-שושן מראה שבשורשים מן הסוג הזה אין עוד מילים. לדוגמה, בשורש זר'ת באה רק המילה זָרַת, ובשורש ל'ס'ת – רק לָסַת. יתר על כן, אומנם יש מילים ברשימה זו השייכות לתבניות הברה מסוימות הדומות למשקלים, כגון משקל קָטַל (אשך, בטן, זרת, לסת ועוד), קְטוּל (גרון), קָטַל (בוהן, חוטם, מותן), אבל למילים אלו אין משפחות. מאחדות מהן נגזרות מילים בגזירה קווית, אבל הגזירה הקווית אינה מעידה על שיוך לשורש ומשקל. לדוגמה, מכמה מן השמות נגזרו שמות תואר בסופית י' כגון גרון < גרונני, עורק < עורקי, שריר < שריירי. יצירת שמות התואר משמרת את המשמעות הבסיסית של השם, ואין היא עדות למשפחת מילים בקשרי שורש ומשקל.

ג. מילים מרובות עיצורים (12 במספר). מילים אלו ייחודיות בצורתן, אין הן שייכות למשקל כלשהו, שורשיהן מסופקים, ומקצתן שאולות, ולכן אני רואה בהן מילים כהווייתן: אָגְרוֹף, אֶפְרָכְסֵת, גִּלְגֵּלֵת, מְרַפֵּק, נְרַתִּיק, סִמְפּוֹנוֹת, סִנְטֵר, סְרַעְפֵּת, עֲנָבֵל, קְרַקְבָּן, קְרַסוּל, תְּרִיסְרִיזוֹן. המילה תְּרִיסְרִיזוֹן בנויה בדרך קווית, תְּרִיסֵר + יוֹן, רמז לאורכו של האיבר הפנימי, כתריסר אצבעות, אבל המילה תְּרִיסֵר עצמה שאולה מן הארמית (מן תרי 'שניים' + עשר), ובהיותה מילה שאולה היא נחשבת למילה כהווייתת. אין קשר בין הפועל לגרוף ובין השם אָגְרוֹף. המילה מְרַפֵּק דומה בצורתה

19. יש המשייכים את גיזורו לאיש + ון; ראו קדרי, תשס"ו, בערכו.

20. לבלב, ובהמשך עפעף וקודקוד, נכללים בשמות הדו-עיצוריים בגלל כפל העיצורים.

21. ראו להלן סעיף 76.

22. המילה תידון להלן עם המילים בריבוי תמיד.

למילים מְצַפֵּן או מְבַרְג, אך אין לה שורש שאפשר ליצור ממנו מילים אחרות, בניגוד למְצַפֵּן או למְבַרְג, הקשורות למילים נוספות (צפון, הצפין; בורג, הבריג). המילונים אכן מציינים ששורש מְרַפֵּק הוא מרפ"ק, אם כי אבן-שושן מפנה גם אל השורש רפ"ק, המצוי כבר במקרא בפועל אחד בלבד: "מי זאת עלה מן המְדָבָר מְתַרְפֶּקֶת על דודה" (שה"ש ח 5), וספק אם יש קשר בין הפועל ובין השם.²³

ד. מילים בנויות שורש. בצד השם יש פועל כמשמעות דומה, דבר המעיד על קשר ביניהם. לדעתי אין ספק שהשם קדם לפועל או לצורות גזרות אחרות, והשמות היו בסיס לגזירת הפעלים: מן לְשׁוֹן נוצר הפועל לְהִלְשִׁין, מן אֶזֶן – לְהַאֲזִין, מן בָּרַךְ – לְהִבְרִיךְ וכן הלאה. בדרך כלל מילים מקראיות קשורות למילים גזרות שורש במקרא עצמו או בלשון חכמים. במקרה אחד למילה מְרַה מלשון חכמים יש אסמכתות מלשון המקרא. נראה שהמילה לא נזדמנה במקרא, כלומר ייתכן שהייתה קיימת אבל ההקשר המקראי לא זימן את הופעתה. ואף על פי שיש במילים אלו קשר ברור לשורש, לא כולן נבנו משורש ומשקל.

הרי רשימת המילים (קשר השורש מתגלה בעיקר בפעלים):

1. אָגוּדְל: שורש גד"ל(?)²⁴. במילון ההווה כתוב בערך אגודל שהשורש הוא גד"ל, אבל ברשימת המילים השייכות לשורש גד"ל בסוף המילון נפקד מקומה של המילה. אבן-שושן כולל את המילה ברשימת השורשים בסוף, והוא קושר בין אָגוּדְל ובין השורש גד"ל, המצייני חוזק, עוצמה וגם מידה מרחבית. ולכן כללתי במילים בעלות השורש, אם כי ספק הוא בעיניי.
2. אֶזֶן: שורש אז"ן – "האזינו השמים ואדברה" (דב' לב 1).
3. בְּלוֹטָה: מלשון חכמים, שורש בל"ט, השווה: "שפניה מוריקות ועיניה בולטות" (משנה, סוטה ג, ד), גזירה קווית מן השם בְּלוֹט בלשון חכמים.
4. בָּרַךְ: שורש בר"ך – "וַיְבָרֶךְ הַגַּמְלִים מִחוּץ לְעִיר" (בר' כד 11).
5. גָּרַם: שורש גר"ם – "שפטיה זאבי ערב לא גָּרְמוּ לְבָקָר" (צפ' ג 3).²⁵
6. יִשְׁבֵּן: שורש יש"ב במשקל קְטֻלָּן. המילה התחדשה בעברית בת זמננו.
7. כָּבֵד: שורש כב"ד – "ויהי רעב בארץ וירד אברם מצרימה לגור שם כי כָּבֵד הרעב בארץ" (בר' יב 10), "תְּכַבֵּד הַעֲבָדָה עַל הָאֲנָשִׁים" (שמ' ה 9), לא מלשון כָּבֵד.
8. לְשׁוֹן: שורש לש"ן – "אל תִּלְשֵׁן עִבְדֵי אֲדֹנָיו" (מש' ל 10), "מְלִשְׁנֵי בִּסְתֵר רַעְהוּ" (תה' קא 5).
9. נָחִיר: שורש נח"ר – "נָחַר מִפֶּחַ מֵאֵשׁ תֵּם" (יר' ו 29), "מִדָּן נִשְׁמַע נִחְרֵת סוֹסִיו" (יר' ח 16).
10. מְפָרֵק: שורש פר"ק, המצוי כבר במקרא בפעלים אחרים – "ורוח גדולה וחזק

23. הגדרת מְרַפֵּק אינה נכונה אצל אבן-שושן, וצ"ל "בליטת עצם בין הזרוע לאמה" ולא "בליטת עצם הקנה של היר בפרק שבין הכתף ובין הזרוע".

24. ראו הערה 15 לעיל. המילה מופיעה בלשון חכמים גם כגוּדֵל וגם כְּאָגוּדְל.

25. אולי 'אכלו עצם', על פי קדרי, תשס"ו.

- מִפְּרָק הַרִים וּמִשְׁבַּר סַלְעִים" (מל"א יט 11), "וַיִּפְרְקֵנוּ מִצְרִינוּ כִּי לְעוֹלָם חִסְדּוֹ" (תה' קלו 24). הַשֵּׁם קָשׁוּר לִפְרָק שֶׁהוּזְכָּר לְעֵיל בְּמִילִים מִלְשׁוֹן חֲכָמִים.
11. מִפְּרָקֶת: שׁוֹרֵשׁ פֿר"ק – "וַיִּפֹּל מֵעַל הַכֶּסֶּא אַחֲרָנִית בְּעַד יַד הַשֹּׁעַר וַתִּשְׁבֵּר מִפְּרָקֶתוֹ וַיָּמַת" (שמ"א ד 18). בִּלְשׁוֹן הַדִּיבּוּר שְׂכִיחָה הֶהְגִּייה מִפְּרָקֶת.
12. מִפְּשָׁעָה: שׁוֹרֵשׁ פֿש"ע/פס"ע – "מִי יִתְנַנֵּי שְׂמִיר שֵׁת בְּמַלְחָמָה אֶפְשָׁעָה בַּה אֲצִיטְנָה יַחַד" (יש' כז 4).
13. מְרָה: שׁוֹרֵשׁ מר"ר – "שָׁעוּ מִנֵּי אֶמְרָר בְּכִכִּי" (יש' כב 4), "וַיִּמְרָרוּ וּרְבוּ וַיִּשְׁטַמְּהוּ בְּעַלֵּי חֲצִים" (בר' מט 23).²⁶
14. עֵינַי: שׁוֹרֵשׁ עֵי"ן – "וַיְהִי שְׂאוֹל עֹיִן אֶת דּוֹד" (שמ"א יח 9), "אֲסוּר לְמַתְרַגֵּם לְעֵינַי בְּתוֹרָה וּלְתַרְגֵּם" (תנחומא, כי תישא לד).
15. עֵצִים: שׁוֹרֵשׁ עֵצ"ם – "וּבְנֵי יִשְׂרָאֵל פָּרוּ וַיִּשְׂרְצוּ וַיִּרְבוּ וַיַּעֲצִמוּ בְּמֵאֵד מְאֹד" (שמ' א 7), "כִּחֵי וְעֵצִים יָדֵי עֵשָׂה לִי אֶת הַחֵיל הַזֶּה" (דב' ח 17).
16. עֶרְלָה: שׁוֹרֵשׁ ער"ל – "וַעֲרַלְתֶּם עֶרְלָתוֹ אֶת פְּרִיו שְׁלֹשׁ שָׁנִים יִהְיֶה לְכֶם עֶרְלִים לֹא יֵאָכֵל" (וי' יט 23).
17. עֶרְף: שׁוֹרֵשׁ ער"ף – "וַעֲרַפּוּ שֵׁם אֶת הָעֵגְלָה בְּנַחַל" (דב' כא 4).
18. עֶקֶב: שׁוֹרֵשׁ עק"ב – "בְּכַטָּן עֶקֶב אֶת אַחִיו" (הו' יב 4), "שֶׁהָיוּ עוֹקְבֵינָה לְהַרְוֵג נַפְשׁוֹת" (בבלי, מכות י ע"א).
19. פְּנִים:²⁷ שׁוֹרֵשׁ פנ"י – "אֲנָה פָּנָה דּוֹרֵךְ וּנְבַקְשָׁנוּ עִמָּךְ" (שה"ש ו 1), "וְאֲנֹכִי פְּנִינִי הַבֵּית וּמִקוֹם לְגַמְלִים" (בר' כד 31).
20. קְמִיצָה:²⁸ שׁוֹרֵשׁ קמ"ץ – "וַיִּקְמָץ מִשֵּׁם מְלֹא קִמְצוֹ מִסְלָתָהּ וּמִשְׁמָנָה עַל כָּל לְבַנְתָּהּ" (וי' ב 2),²⁹ "הַקּוֹמֵץ אֶת הַמִּנְחָה לְאֹכֹל שִׁירִיהַ בַּחוּץ אִם כּוֹזֵית מִשִּׁירִיהַ בַּחוּץ לְהַקְטִיר קוֹמְצָה בַּחוּץ אִם כּוֹזֵית מִקּוֹמְצָה בַּחוּץ אִם כּוֹזֵית מִשְׁנָה, מִנְחוֹת א, ג).
21. קְרָנִית: שׁוֹרֵשׁ קר"ן – "וּמִשָּׂה לֹא יָדַע כִּי קָרָן עוֹר פְּנִיו" (שמ' לד 29). גִּזְרֵיהַ קְרוּיִת מִן קָרָן בִּלְשׁוֹן יָמֵי הַבֵּינָיִים.
22. רְגַל: שׁוֹרֵשׁ רג"ל – "וַיִּשְׁלַח מֹשֶׁה לְרַגְלֵ אֶת יַעֲזָר" (במ' כא 32), "וְאֵל תְּרַגְלֵנִי לְדַבֵּר עֲבִירָה וְחֵטָא וְעוֹן" (מסכתות קטנות, מסכת דרך ארץ רבה יא, יח).
23. רְשָׁתִית: שׁוֹרֵשׁ רש"ת – "וַיַּחְבְּלִים פִּרְשׁוֹ רֶשֶׁת לֵיד מֵעַגֵּל" (תה' קמ 6). גִּזְרֵיהַ קְרוּיִת מִן רֶשֶׁת בְּעֵבְרִית בַּת זְמַנָּנוּ (כְּמוֹ קְרָנִית), וּמִן הַשׁוֹרֵשׁ הַזֶּה נּוֹצְרוּ בְּעֵבְרִית בַּת זְמַנָּנוּ פְּעֻלִים וּשְׁמוֹת אַחֲרֵיהֶם: רֶשֶׁת, מְרֶשֶׁת וְעוֹד.
26. אֹמְנָם הַשֵּׁם דּוּ-עִיצוּרִי, וְרֹאוּי הִיָּה לְהִיכַלל בְּשְׁמוֹת בְּקוֹבוּצָה א, אֲבָל בְּשֵׁל הַשׁוֹרֵשׁ הַמְקַרְאֵי מר"ר כִּלְתוֹ בְּמִילִים שֶׁאִפְשָׁר לְנַתַּחַן לְפִי שׁוֹרֵשׁ וּמִשְׁקַל.
27. הַשֵּׁם דּוּ-עִיצוּרִי כִּי הִסִּימַת י"ם הִיא טוֹפִית הַרְבִּים וְאִין הִיא עִיצוּרִית. הוּא קָשׁוּר לְפּוֹעֵל פְּנָה, הַפְּנָה וְעוֹד.
28. רֹאוּ הָעֵרָה 15 לְעֵיל.
29. נִטַּל בְּשִׁלוֹשׁ אֲצַבְעוֹת.

24. תּוֹסַפֶּתֶן: שורש יס"ף. השם נגזר מן תּוֹסַפֶּת במשקל תקטלת בסופית ךֿ, בדומה למילה תּוֹעֲלָתֶן משורש יע"ל.³⁰

ניכר אפוא שרוב שמות האיברים הם מילים ראשוניות שנוצרו בדרך גולמית גם אם לכמה מהם מבנה הברה של מילים גזורות שורש ומשקל. שיעור שמות האיברים שאפשר לשייכם בכירור לשורש נמוך – רק כחמישית מן השמות שנברקו, ובמקצתן הקישור אל השורש דחוק (אגודל, קמיצה). יתר על כן, בחמש מ-24 המילים שבבסיסן יש שורש, הגזירה של שמות איברי הגוף קווית: בלוטה, פנים, קרנית, רשתית ותוספתן. מתוך אחד-עשר השמות שנטבעו בעברית החדשה – בלוטה, ישבן, מפרק, סרעפת, פין, רשתית, שחלה, שכמה, שקדים, תוספתן, תריסריון – רק שניים נוצרו בתצורה מסודרת בשילוב שורש ומשקל (יִשְׁבֵּן, מִפְּרָק). שישה נוצרו בתצורה קווית: בלוטה מן בלוט, רשתית מן רשת, שכמה מן שכם, שקדים מן שקד, תוספתן מן תוספת, תריסריון מן תריסר. השם שִׁחְלָה נשאל מן הארמית, ואומנם הוא מתאים לתבנית מילים גזורות שורש כגון נִחְלָה, אֶהְבֶּה, אבל השורש שח"ל אינו קשור למשמעות המילה שִׁחְלָה ולכן הוא נכלל בקבוצה ב לעיל. השם פִּין ככינוי לאיבר הזכר נוצר בעברית בהשראת penis הלועזי בהדהוד המשמעות שבלשון חכמים 'זיו או יתד קטנה'. ולבסוף, המילה סִרְעָפֶת נטבעה כשם בתבנית מלעילית בהשראת *סִרְעָפָה 'ענף, זמורה' המקראית (יח' לא 5), וההנחה היא שמקורה בשורש סע"ף. אבל קישורה למשמעות סִרְעָפֶת רחוק.

6. עוד נתונים על שמות איברי הגוף

א. ריבוי תמידי

לכמה משמות האיברים אין צורת יחיד בלשון המקרא: פְּלִיּוֹת, מְעִים, נְחִירִים, פְּנִים, קַרְסָלִים, שְׁרִירִים. מלשון חכמים נוספו עליהם השמות האלה: הַנִּיכִים, סִימְפּוֹנוֹת.³¹ בעברית החדשה נוצרה רק מילה אחת בריבוי תמידי: שְׁקָדִים, ככינוי לבלוטות בגרון, בתרגום שאילה מן הלעז (המילה רשומה כערך משנה של שְׁקָד בצורת הרבים במילון אבן-שושן וברב-מילים, ורק מילון ספיר מייחד לצורת היחיד ערך עצמאי, שקד2. ורווחים הביטויים "שקד ימני" ו"שקד שמאלי" בגזירה לאחור). מן המילים האלה רק פְּנִים וסִימְפּוֹנוֹת נותרו בריבוי תמידי.³² צורות יחיד נוצרו מחמש מהן, הן בשימוש

30. שלא כנגזרות אחרות במשקל תקטלת בסיומת ךֿ, אין המילה מציינת אגנט (פועל) או בעל תכונה. השוו: תסכיתן, תדמיתן, תאוותן, תצפיתן.

31. פרופ' יוסף עופר העיר לי בצדק שהמילה סימפון מתועדת בתלמוד בבלי, חולין מב ע"ב, ואכן כך מתעדים אותה אבן-שושן ומילון ספיר (סמפון) ורב-מילים (סמפון). ברם, שימושה היום בלשון רבים בפ"א רפה, בייחוד בצירוף "דלקת הסימפונות".

32. המילה פֶּן 'צד' נוצרה מאחת המשמעויות של פְּנִים, כמו בביטוי "שבעים פנים לתורה", ולא כגזירה לאחור של שם האיבר פְּנִים.

הכללי, וכך הן רשומות במילונים: כְּלִיָּה, מְעִי, נְחִיר, קְרָסֶל וּשְׁרִיר. רק מפי רופאים שמעתי את המילה חֲנִיף כגזירה לאחור מן חֲנִיכִים.

ב. סופית הזוגי

בעשרים שמות של איברי גוף צורת הרבים היא בסופית הזוגי יָים: אֵזֶן, בְּרֶךְ, יָד, יָרֵךְ, כַּף, כְּתָף, לְחִי, מְעִי, מִתֵּן, עַפְעַף, עֵזֶן, נְחִיר, צַדַּע, צַפְרָן, קְרָסֶל, רֶגֶל, שֶׁד, שֵׁן, שֹׁק, שְׁפָה. עליהם אפשר להוסיף את צורת הריבוי התמידי חֲנִיכִים. בשל שכיחותם הגבוהה בלשון נותרה בהם סיומת הזוגי, שלא הוסיפה לשמש עוד בעברית במרוצת השנים. כיום נשארה סופית הזוגי המובהקת יָים רק לציון יחידות זמן או ליחידות מנייה.³³ רוב שמות הגוף בסיומת יָים מכוונים אל איברי גוף זוגיים, אבל לא כולם: מעי, ציפורן ושן.³⁴ לעומת זאת יש 12 איברי גוף זוגיים שאין להם ריבוי זוגי: אגרוף, אישון, אשך, אמה, גבה, זרוע, מרפק, עקב, פטמה, רֵאָה, רקה, תנוך. טובין תירץ את קיום הצורות בסופיות הזוגי בחלק מן השמות במידת חשיבותם, בשכיחותם ובשימושיהם בפולחן בזמן העתיק.³⁵

לכמה צורות יחיד יש צורת רבים נוספת, אבל ברובם משמעותה שונה – רק לשם שְׁפָה יש גם ריבוי שְׁפָתוֹת בלשון המקרא באותה משמעות של שְׁפָתַיִם. הריבוי שְׁפָתוֹת אינו מקראי, והוא מציין 'קצה, חוף' או 'לשון, דיבור פה', ולא את החלקים הברניים התוחמים את הפה, אם כי בנסמך נקריית הצורה שְׁפָתוֹת אחרי המקרא.³⁶ הריבוי יָדוֹת מן יָד מכוון ל'זיזים, בליטות' או ל'חלקים, מנות' בלשון המקרא, ורק הריבוי יָדַיִם מכוון לאיבר הגוף. הריבוי כְּפָתוֹת במקום כְּפָיִם מוגבל לצירוף 'כפות רגליים' ובהשאלה לחומר, לצורה או לתפקיד, כגון בצירופים "כְּפָתוֹת זָהָב" או "כְּפָתוֹת המנעול". הריבוי רֶגְלַיִם מכוון ל'פעמים' בלשון המקרא ולא לאיבר ההליכה, ככפסוק "שֵׁלֶשׁ רֶגְלַיִם תַּחַג לִי בַשָּׁנָה" (שמ' כג 14). לשמות עֵזֶן וְצַפְרָן יש רק דרך ריבוי אחת לציון איברי הגוף – בסופית יָים. לערכים לקסיקליים הומונימיים המקבילים להם יש צורות ריבוי אחרות – עֵינֹת 'מעיינות', צַפְרָנִים 'שם פרח'.

ג. המין הדקדוקי

קל לזהות בעברית שמות ממין נקבה: שמות בסיומת הַ מוטעמת במילים עבריות או סיומת ית – בעיקר יֵית או יֵת/תֵּת בלתי מוטעמת. מתוך 110 שמות איברי הגוף, רק 26 שמות נושאים את הסימנים האלה, לדוגמה: אמה, עורלה; קרנית, רשתית;

33. לדוגמה: יום – יומיים – ימים, שעה – שעתיים – שעות, שבוע – שבועיים – שבועות, חודש – חודשיים – חודשים; מאה – מאתיים – מאות, אלף – אלפיים – אלפים, פעם – פעמיים – פעמים. ראו שורצולד, תשע"ט, עמ' 167.

34. אפשר לתרץ את קיום סופית הזוגי בשמות אלו בכך שמדובר בשתי מערכות, אבל לפי הדיון בהמשך נראה שזה תירוץ דחוק.

35. טובין, 1988.

36. ברומה לנָשִׁים בנפרד, נְשׁוֹת־ בנסמך; מְלִים בנפרד, מְלוֹת בנסמך.

סרעפת, גבחת, פדחת. בעוד 19 שמות אין סימן היצוני, אבל מינם הדקדוקי הוא נקבה, למשל: אצבע, בוהן, בטן, זרוע. על פי ממצא זה ניתן לומר כי יש יותר שמות איברי גוף ממין זכר משמות ממין נקבה (ביחס 40:60). מתוך 21 השמות שריבויים ימים, מינם הדקדוקי של שמונה הוא זכר (42%): חניכיים, מעי, מותן, עפעף, נחיר, צדע, קרסול, שד. ואף על פי כן ההתרשמות היא שאיברי הגוף הזוגיים הם ממין נקבה. אומנם שיעורם רב מעט משיעור השמות בזכר (58%), אבל התרשמות זו נובעת משכיחות שימושם.

ד. על שורשים וקשרי מילים

כמה מן השמות שנידונו לעיל ראויים לעיון נוסף כי לעיתים נוקטים בהם אטימולוגיה עממית חסרת יסוד:

א. המילה אָצְבַּע, איבר בגוף, שכיחה במקרא בהקשר של אצבע אלוהים, ומשום שהיא נקשרת אל האצבע המורה נוצרו ממנה מאוחר יותר הפעלים הפוליסמיים לְהִצְבִּיעַ 'להורות באצבע' וגם 'להרים אצבע לצורך בחירה, הסכמה או בקשת רשות' או 'לבחור' ועוד. לשורש הזה אין קשר גיזרוני לְצַבַּע ולְצַבִּיעָה ולכן השורשים הומונימיים, בעברית, אצבע ממקור *šb^c (בערבית صبع) וצָבַע ממקור *šby^c (בערבית صبغ).

ב. אין קשר בין זְרֹעַ לבין לְזַרַע, אם כי אפשר היה להניח קשר משמעות ביניהם שהרי הזרוע היא שפיזורה את הזרעים בימי קדם. עיצורי זְרֹעַ מקורם *dr^c (בערבית ذرع), ואילו עיצורי השורש זר"ע הם *zr^c (בערבית زرع).

ג. אין קשר בין עָצַב לבין עָצַב או עָצוּב. מקורותיהם האטימולוגיים שונים: עָצַב מקורו *šb^c (בערבית عصب), עָצַב – *γdb^c (בערבית غضب), ועָצוּב – *db^c (בערבית عصب). וממנו גם העָצַב ככינוי לאילים.

ד. הקשר בין חָזָה ובין הפועל חָזָה 'ראה' דומה לדוגמות לעיל שבהן עיצורים התאחדו בעברית אף שמקורם האטימולוגי שונה: חָזָה מן *hdy (בערבית حذى), חָזָה מן *hzy (בערבית حذى).

ה. המילה אָזַן קשורה בוודאות לפועל הָאָזַן ולשם הָאָזְנָה, אבל אין לה קשר לפועל אָזַן 'הביא שקילה למצב שוויון', אף על פי שהאוזן נחשבת לאזור השולט בשיווי המשקל. מבחינה אטימולוגית אָזַן והָאָזַן שורשן *dn (בערבית أذن), ואילו הפועל אָזַן קשור במאֲזַנים, ושורשו *wzn (בערבית وزن).

ו. את המילה רָגַל שייכתי לשורש, אבל תמיהה היא אם הכוונה לעניין ריגול ומעקב אחר משהו או מישהו או לעניין הָרַגַל והתנהגות חוזרת. ויש גם קישור למשמעות 'ללכת רכיל', והקישורים בעייתיים.

ז. במילה צָלַע ובפועל צָלַע המקור האטימולוגי של העיצורים הוא אחד, *dl^c (בערבית ضلع), אבל אין קשר בין המילים.

ח. עוֹרֵךְ 'מוליך דם' ועוֹרֵךְ מלשון 'מנוסה ועזיבה' כוללים אותם עיצורים, אבל אלו מילים הומונימיות שאין קשר אטימולוגי ביניהן.

ט. המילה ראש, איבר בגוף, פוליסמית כי יש לה נגזרי משמעות רבים, כמו 'ראשון', 'מי שעומד כמנהל ארגון ועוד'. אבל היא גם הומונימית עם שם צמח רעיל במקרא. ואין שורש שאפשר לשייכה אליו.

י. המילה עֵין רב־משמעית: 'איבר הראייה',³⁷ 'מעיין' ו'שם האות'. שתי המשמעויות הראשונות מקראיות, והשלישית מלשון חכמים. אבן־שושן מנסה לקשור את המעיין אל איבר הראייה, מקור הדמעות, וספק הוא בעיניי. אין קשר בין המשמעויות, ובצדק כל המילונים מייחדים להן ערכים נפרדים. מן עֵין (איבר הראייה) נגזר כנראה גם הפועל עָנַן 'שנא, ראה בעין רעה' כבר בלשון המקרא, ומאוחר יותר – הפועל לְעֵנַן 'לברוק בעיניים'. ממשמעות המעיין, מקור המים, ומשם האות לא נגזרו שום פעלים, אם כי עֵין 'מקור מים' ומְעֵין קשורים זה בזה.

עתה אעיר על כמה מן המילים שנכללו ברשימת המילים התלת־עיצוריות בסעיף 5ב לעיל. המילים בנויות בדגם הברתי המצוי במשקלים עבריים, אבל בידודן במערכת מבחינת משמעותן, גזירתן וחוסר קשריהן למשפחה כלשהי הופכים כמה מהן למילים כהווייתן:

יא. הקשר בין בָּרַךְ ובין הַבְּרַכָּה הגמלים ברור, אבל הקשר לַבְּרָכָה ולנגזרותיה או לַבְּרָכָה – רחוק.

יב. אין קשר בין גָּרַף 'סחב, סחף' ובין אָגְרוֹף, לכן המילה נכללה בקבוצת המילים כהווייתן.

יג. אין קשר בין האיבר פְּלִיָּה לשם העצם פְּלִיָּה 'השמדה' ולפועל פְּלָה.

יד. אין שום קשר בין שְׁדָרָה 'מערכת החוליות בגב' ובין שְׁדוֹר 'שיגור, העברת ידיעות', בין שְׁכָם 'החלק העליון בגב מתחת לכתפיים' לבין הַשְּׂכָים.³⁸

טו. המילה שַׁחֲלָה 'איבר רבייה בנקבה', שנטבעה בימינו בהשפעת הארמית, אינה קשורה לפועל הַשְּׁחִיל 'העביר משהו דרך פתח צר', שנוצר כבר בלשון חכמים אף הוא בהשפעת הארמית ככל הנראה.

טז. ספק הוא בעיניי אם יש קשר בין רָחַם לְרַחֲמִים, אם כי המחקר מציין שיש קשר ביניהן.³⁹

ושלוש הערות לקראת סיום:

1. את המילה כָּף מקשרים אל השורש כפ"ף בגלל נטיות המילה כְּפַיִם וכְּפוֹת (בדגם הכפלן; ראו לעיל 6ב) והפועל המקראי כָּפַף, אבל כָּף היא מילה ראשונית, ומלכתחילה מציינת איבר בגוף, ואינני בטוחה בוודאות שיש לשייך אליה שורש.

37. ראו לעיל סעיף 2.

38. יש הסבורים שיש קשר ביניהן, למשל קררי, תשס"ו, עמ' 1089. אבן־שושן מציין את הקשר הזה אבל מסופק בו.

39. עיינו בשורש רח"ם ובערכים רָחַם וְרַחֲמִים אצל קררי, תשס"ו, עמ' 1001–1002 ומראי המקום הנזכרים שם.

2. מקובל לראות במילה אָף את השורש אנ"ף בגלל המכפל בנטייה (למשל אַפְּכֶם [במ' יא 120]). אָף היא גם מילה נרדפת לרוגז, חמה, כמו בצירוף "חָרִי אָף" (שמ' יא 8), והפועל מצוי במקרא, למשל בפסוק "כי אין אדם אשר לא יחטא וְאַנְפֹתְךָ בִּם" (מל"א ח 46; דה"ב ו 36), או "וַיִּתְאַנֶּף ה' בְּכֶם" (דב' ט 8).⁴⁰ הקשר בין אָף לאַנְפֶּךָ רומז שאף על פי שהמילה חד-הברתית ודר-עיצורית, אפשר אולי לשייכה לשורש תלת-עיצורי, אבל לא בגלל משמעותה כשם איבר אלא בשל קשרה למשמעות הרוגז. גם המילה לָב חד-הברתית ודר-עיצורית ולכן נכללה במילים כהווייתן. ריבויה לְבָבוֹת (וגם לְבוֹת), ובו מתגלה העיצור הכפול. יתר על כן, את הפועל יִלְבֵּב בפסוק "וְאִישׁ נָבוֹב יִלְבֵּב" (איוב יא 12) מפרשים 'היה לבעל לב, החכים', ואת לְבַבְתָּנִי בפסוק "לְבַבְתָּנִי אֲחִתִּי כֹלָה לְבַבְתָּנִי באחת מעיניך" (שה"ש ד 9) מסבירים 'משך את הלב, הקסים'. לכן גם כאן אפשר לשייך את שם האיבר לשורש תלת-עיצורי ובכך להגדיל את מספר המילים גזורות השורש והתבנית ולהקטין את קבוצת המילים החד-הברתיות והדר-עיצוריות.

7. דיון

אוצר המילים המקראי מוסיף לשרת אותנו באמונה עד היום. רוב השמות השימושיים של איברי הגוף מקורם בלשון המקרא, מעטים מהם השמות שנגזרו בלשון חכמים, וספורים הם השמות מן התקופות המאוחרות יותר מאז ימי הביניים ועד ימינו. אותם שמות איברים ששימשו את קדמונינו ממשיכים להתקיים בעברית עד ימינו. דווקא שמות איברי הגוף השכיחים והשימושיים בלשון מגלים אי-סדירות דקדוקית ביחסי שורש ומשקל. רובם מילים כהווייתן, ואין להם קשרי שורש ומשמעות עם מילים אחרות בלשון. ממצא זה אינו ייחודי לשמות האיברים. הוא נכון גם לשמות שכיחים אחרים, כגון אִישׁ–אֲנָשִׁים, אִשָּׁה–נָשִׁים, בֶּן–בָּנִים, בֵּת–בָּנוֹת, אִם–אִמָּהוֹת, בֵּית–בָּתִּים ועוד.⁴¹

כפי שהראו גם מחקרים אחרים, השמות הקמאיים, שרבים מהם חד-עיצוריים או דר-עיצוריים, לא נבנו משורש ומשקל אלא הם שמות כהווייתם. שמות איברי גוף שנטבעו בתקופות לשון מאוחרות יותר, כשכבר נקבעו כללי דקדוק מסוימים, נוטים להיווצר בהתאם לאותם כללים ולא בדרך גולמית. השמות שנוספו נגזרו בתבנית שורש ומשקל או בגזירה קווית, ומקצתם שמות שאולים (שיעורם של אלה נמוך). השיוך לשורשים בולט דווקא בשמות המאוחרים שנוספו לעברית, דוגמת יִשְׁבֵּן, מִפְּרָק. גם השמות שגזירתם קווית התבססו על שמות בנויי שורש ומשקל, דוגמת תוֹסַפֶּת (תוֹסַפְתָּן), בְּלוֹט (בְּלוֹטָה). יש שמות שאפשר אולי לשייכם לשורש עברי קיים, אבל תבניתם ייחודית, ובאחדים מהם הקשר לשורש אינו ודאי, וספק אם אפשר לשייכם

40. השוו בארמית אַנְפִּין במשמעות 'פנים'.

41. זהו כלל היוצא מן הכלל. ראו שורצולד, תשע"ט, עמ' 162–168.

למשקל מוכר כלשהו. ויש שמות מעטים יחסית שאפשר למצוא בהם שורש ומשקל ברורים כמפורט לעיל בסעיף 5ד בהתאם להנחות היסוד שפורטו לעיל בסעיף 2. השורש הוא מהות מופשטת שאי אפשר להגותה. רק שילוב של שורש בתבנית מסוימת מאפשר את הגיית המילה. מלכתחילה לא נוצרו מילים משורשים אלא ממילים אחרות. השורשים הופקו ממילים קיימות ושולבו בתוך תבניות מוכרות. בדרך זו הדוברים מקשרים מילים שיש בהן יסודות פונטיים שווים ומחפשים את המשמעויות המחברות ביניהן. לפעמים הם מחפשים קשר סמנטי בין מילים שוות צלילים שלכאורה שורשיהן שווים, אבל יש לברוק כל מילה לגופה כי גזירת מילה כרוכה בהתערבות גורמים שונים, כפי שראינו לעיל בסעיף 6ד.

יש להיזהר מייחוס שורש לכל מילה עברית. יש הרבה מאוד מילים כהווייתן, בייחוד במילים הקדומות (וכמובן גם במילים השאלות). גם אם המילים בנויות לכאורה ב"משקל" כלשהו, הרבה פעמים "שורשיהן" יתומים. המשקל במקרה זה אינו אלא מבנה הברה המתאים למשקלים מסוימים, אבל מכאן עד לשיוך מילים כאלה למשקלים ולשורשים המרחק רב. לפיכך מה שקובע את "עבריותה" של מילה הוא מבנה ההברתי. לדוגמה:

- המילים בֶּהֱן, חֲטָם, מִתֵּן בנויות במבנה ההברה סָסָם, בדומה למילים במשקל קָטַל – אֲמַן, חֲזַק, יָבֵשׁ.
- יָרַן, כְּתַף, פָּרַס, כְּבַד בנויות במבנה ההברה סָסָם, בדומה למילים במשקל קָטַל – זָקַן, חָמַן, שָׁמַן, יָבֵשׁ.
- כְּלִיָּה, פְּטָמָה וּשְׁדָרָה בנויות במבנה ההברה סָסָסָה, בדומה למילים במשקל קָטַלָּה – שְׂבִיָּה, פְּרָצָה, טְרָדָה.

לכן מילים כמו טָחול, קָדַקַד, קָרסל, לְכַלֵּב, נִרְתִּיק, חֲנִיכִים וְסִימְפּוֹנוֹת, שהתקבלו לעברית בתקופות לשון קודמות, אינן שייכות לשורש ומשקל בגלל מבניהן ההברתיים, ואכן מקצתן שאולות. למעטות מהן יש מבני הברה מקבילים בעברית, דוגמת בְּרוֹשׁ, קָרָם, פְּרָפֶר, תְּלִמִּיד, שְׁטָפוֹנוֹת (אין מקבילה לקָדַקַד ולחֲנִיכִים⁴²), אבל גם הן מיוחדות. רק לשניים מן השמות האחרונים יש שורש – תְּלִמִּיד משורש למ"ד במשקל תְּקָטִיל, ושְׁטָפוֹנוֹת משורש שט"ף במשקל קָטַלוֹן בצורת הרבים. אבל שלא כשְׁטָפוֹנוֹת לְסִימְפּוֹנוֹת אין שימוש היום בצורת יחיד כפי שראינו לעיל.

בפועל השיוך לשורש נכון, אבל יש לזכור שרוב הפעלים בעברית נגזרו משמות כבר בלשון המקרא – דוגמת וַיֵּאָהֵל מִן אֶהֱל, תְּדַשָּׂא מִן דָּשָׂא ועוד. כך קרה בכל תקופות הלשון, וכך קורה גם בעברית היום. בדרך כלל היצירה של הפועל מן השם עוברת תהליך של הפקת שורש מן השם ושיבוצו בבניין ההולם (למשל קָטַלֵּג מִן קָטַלוֹג, מְסַגֵּר מִן מְסַגְרָת), אבל יש שהשם מוכנס ישירות לתבנית הפועל בלי לעבור הפקת שורש

42. על פי כנעני (תשמ"ט) רק אצל שלונסקי ב"הרוכלת" (תרצ"ג), עמ' 172 נמצאת הצורה המומצאת פְּסִיעָתִים, מן פְּסִיעָה.

תחילה, לדוגמה: יִשְׁקֹט מִן שִׁקָּט, יִשְׁלֹ מִן שָׁלוּ, יַעֲנֵי מִן עָנִי (מתפילת מוסף לימים הנוראים), הַשְּׁפָרִיץ מִן שְׁפָרִיץ (בלשון הדיבור, שורש של ארבעה עיצורים) ועוד.⁴³ שמות איברי הגוף נבחרו כאן לצורך הדיון בשורש ומשקל בגלל שכיחותם הגבוהה בלשון. בדיקה דומה יכולה להיעשות במילים שכיחות אחרות, וקרוב לוודאי שהממצאים יהיו דומים. בדיקה של שמות עבריים לא שכיחים או של שמות מחודשים תעלה תמונה שונה לחלוטין, שכן הלשון בדרך כלל עוברת תהליכי הסדרה בהתאם לחוקי הדקדוק.⁴⁴ חוקי הדקדוק אינם חלים על השמות השכיחים, ולכן כמעט לא נמצא בהם מבני שורש ומשקל. ככל שאוצר המילים של הדוברים גדל הם מבקשים חוקיות, וחוקיות זו ניכרת במילים המחודשות הרבות. לדוברים לא נוח הכאוס שיוצרות המילים השכיחות כי יש לשנן בלי חוקיות. וגם אם העבריות של המילים השכיחות ניכרת בגלל מבנן, הרי זה בשל מבנן ההברתי ולא בגלל שיוכן לשורש ומשקל.

נספח: רשימת שמות האיברים שבמחקר

1. אַגְדָּל	20. גוֹף	39. כְּלִיָּה	58. נַחִיר
2. אֶגֶן	21. גְּלַגְלֵת	40. כֶּף	59. נִרְתִּיק
3. אֶגְרוֹף	22. גְּמִץ	41. כָּרֶס	60. סִימְפוֹנוֹת
4. אֶזֶן	23. גְּרוֹן	42. כְּתֵף	61. סִנְטִיר
5. אִישׁוֹן	24. גָּרֶם	43. לֵב	62. סִרְעָפֶת
6. אֲמָה 1	25. וְרִיד	44. לְבָלָב	63. עוֹרֶק
7. אֲמָה 2	26. וְשֵׁט	45. לְחִי	64. עֵיִן
8. אֵף	27. זְרוּעַ	46. לָסֵת	65. עִנְבָּל
9. אֶפְרָכֶסֶת	28. זֶרֶת	47. לַעַ	66. עֶפְעָף
10. אֶצְבַּע	29. חֲזָה	48. לָשׁוֹן	67. עָצָב
11. אֶשֶׁף	30. הֶטֶם	49. מוֹחַ	68. עָצָם
12. בְּהֵן	31. חֵף	50. מְעֵי	69. עֶקֶב
13. בֶּטֶן	32. חֲנִיכִים	51. מִפְרָק	70. עֶרְלָה
14. בִּלְוֹטָה	33. טְבוּר	52. מִפְרָקֵת	71. עֶרֶף
15. בְּרֶף	34. טְחוּל	53. מִפְשָׁעָה	72. פְּדֻחַת
16. גֵּב	35. יָד	54. מִצָּח	73. פֶּה
17. גִּבְהָה	36. יָרֵךְ	55. מְרָה	74. פְּטָמָה
18. גִּבְחַת	37. יִשְׁבָּן	56. מְרָפֶק	75. פִּיִן
19. גּוֹ	38. כְּבֵד	57. מִתָּן	76. פְּנִים

43. שורצולד, תש"ס, עמ' 428–429.

44. שורצולד, תשס"ב.

77. פָּרַק	86. קָרְנִית	95. שְׁבֻלִל	104. שָׁן
78. צָדַע	87. קָרְסַל	96. שָׂד	105. שָׁפָה
79. צָוָאר	88. קָרְקָבֵן	97. שְׁדָרָה	106. שְׁקָדִים
80. צָלַע, צָלַע	89. רָאָה	98. שׁוֹק	107. שָׁרִיר
81. צָפְרָן	90. רָגַל	99. שְׁחִי	108. תּוֹסְפָתָן
82. קָבָה	91. רָחַם	100. שְׁחָלָה	109. תְּנַוֵּד
83. קָדְקָד	92. רִיס	101. שְׁכָם ~ שְׁכָם	110. תְּרִיסְרִיּוֹן
84. קְמִיצָה	93. רָקָה	102. שְׁכָמָה	
85. קְרַחַת	94. רְשָׁתִית	103. שְׁלָד	

קיצורים

אבן-שושן, 2003 = א' אבן-שושן, מלון אבן-שושן מחודש ומעודכן לשנות האלפיים, תל אביב 2003

אורנן, תשס"ג = ע' אורנן, המילה האחרונה, חיפה תשס"ג
 בר-אילן, תשנ"ט = מ' בר-אילן, "הרפואה בארץ ישראל במאות הראשונות לספירה",
 קתדרה 91 (תשנ"ט), עמ' 31–78

M. Goshen-Gottstein, "Semitic Morphological Structures: The Basic Morphological Structure of Biblical Hebrew",
Studies in Egyptology and Linguistics in Honour of H. J. Polotsky, ed.

H. B. Rosen, Jerusalem 1964, pp. 104–116

Y. Tobin, "The Dual Number in Modern Hebrew", *Journal of Literary Semantics* 17, 3 (1988), pp. 172–201

כנעני, תשמ"ט = י' כנעני, מילון חידושי שלונסקי, תל אביב תשמ"ט
 מילון ההווה = ש' בהט ומ' מישור, מילון ההווה, תל אביב תשנ"ה
 מילון ספיר = א' אבניאון, מילון ספיר: מילון עברי-עברי אנציקלופדי בשיטת
 ההווה, תל אביב תשנ"ט, milononline.net

J. Niemi et al., "Idiomatic Proclivity and Literality of Meaning in Body-Part Nouns: Corpus Studies of English, German, Swedish, Russian and Finnish", *Folia Linguistica* 47 (2013), pp. 237–252

ניר, תשנ"ג = ר' ניר, דרכי היצירה המילונית בעברית בת-זמננו, תל אביב תשנ"ג
 פרוינד ואלרואי, תשע"ח = א' פרוינד ונ' אלרואי, לגופן של מילים: אנטומיה ורפואה
 בראי השפה, אזור תשע"ח

צרפתי, תשנ"א = גב'ע צרפתי, "ניתוח אוצר המילים של העברית החדשה לפי
 הרבדים ההיסטוריים של הלשון", שי לחיים רבין: אסופת מחקרי לשון, בעריכת
 מ' גושן-גוטשטיין, ש' מורג וש' קוגוט, ירושלים תשנ"א, עמ' 311–336
 קדרי, תשס"ו = מ"צ קדרי, מילון העברית המקראית, רמת גן תשס"ו

- קצנלסון, תרפ"ח = י"ל קצנלסון, "רמ"ח אברים: פרקים אחדים ממשנת יצירה ומילואים", התלמוד וחכמת הרפואה, ברלין תרפ"ח, עמ' 234–303
- רביד, D. Ravid, "Derivation", *Usage-Based Studies in Modern Hebrew*, = 2020, ed. R. A. Berman, Amsterdam 2020, pp. 203–264
ravmilim.co.il
- רבי-מילים = "שויקה, רב-מילים המילון השלם, תל אביב תשנ"ז, O. R. Schwarzwald, "Word Foreignness in Modern Hebrew", *Hebrew Studies* 39 (1998), pp. 115–142
- שורצולד, תש"ס = א' (רודריג) שורצולד, "שורש הפועל וזיקת השם לפועל", ספר רפאל ניר: מחקרים בתקשורת, בבלשנות ובהוראת לשון, בעריכת א' שורצולד, ש' בלום-קולקה וע' אולשטיין, ירושלים תש"ס, עמ' 426–438
- שורצולד, תשס"ב = א' (רודריג) שורצולד, פרקים במורפולוגיה עברית, תל אביב תשס"ב
- שורצולד תשס"ב = א' (רודריג) שורצולד, "דרכי תצורה וחידושי מילים בעברית בהיבט כמותי", ספר בן-ציון פישלר: מחקרים בלשון העברית ובהוראתה, בעריכת א' (רודריג) שורצולד ור' ניר, אבן יהודה תשס"ב, עמ' 265–275
- שורצולד, תשע"ט = א' (רודריג) שורצולד, "כלל היוצא מן הכלל: שכיחות וסדירות בלשון", מחקרים בעברית בת זמננו, ירושלים תשע"ט, עמ' 162–182
- שורצולד, תשע"ט = א' (רודריג) שורצולד, "מצורה למשמעות: מגמות בחידושי מילים בעברית החדשה", העברית סו (תשע"ט), עמ' 55–65